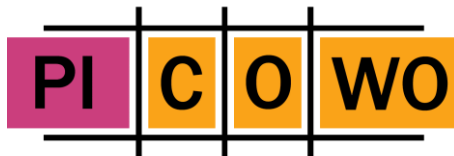

ONDERWIJSVORMEN **en** **ONDERWIJSVERNIEUWINGEN**

Een chronologisch overzicht
van
1801 tot en met 2013.

S.Th. van Dorst
22 december 2011

INHOUD

I = link naar inclusief onderwijs.

1	DE OPDRACHT	4
2	ONDERWIJSVORMEN EN –VERNIEUWINGEN MET JAARTAL	5
	<u>1801 – 1850</u>	
	1801 Onderwijswet.....	5
	1803 Onderwijswet.....	5
	1806 Onderwijswet.....	5
	1848 Grondwet.....	5
	<u>1850 - 1899</u>	
	1857 Nieuwe lager onderwijswet.....	5
	1863 Wet op het middelbaar onderwijs.....	5
	1872 Jan Ligthart.....	5
	1876 Wet op het Hoger Onderwijs.....	6
	1878 Lager onderwijswet.....	6
	1889 Wijziging Lager Onderwijswet.....	6
	<u>1900 - 1949</u>	
	1901 Leerplichtwet.....	6
	1909 Eerste lyceum.....	7
	1916 Eerste Nederlandse Montessori School.....	7
	1917 Grondwet.....	7
	1920 Lager onderwijswet.....	7
	1923 Koninklijk Besluit Buitengewoon Lager Onderwijs.....	7
	1923 Eerste vrijeschool.....	7
	1926 Werkplaats Kindergemeenschap.....	8
	1928 Eerste Daltonschool.....	8
	1931 Koninklijk Besluit Buitengewoon Onderwijs.....	8
	1948 Leerplichtwet wordt van kracht voor het blo.....	8
	1949 Koninklijk Besluit Buitengewoon Lager Onderwijs.....	8
	<u>1950 - 1999</u>	
	1950 Célestin Freinet.....	9
	1956 Kleuteronderwijswet.....	9
I	1962 Introductie Jenaplanonderwijs.....	9
	1967 Besluit buitengewoon onderwijs.....	10
	1968 Wet op het voortgezet onderwijs (Mammoetwet).....	10
I	1971 Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons.....	10
I	1975 Declaration on the Rights of Disabled Persons.....	11
I	1975 Education for All Handicapped Children Act / IDEA.....	11
I	1975 Nota 'Contouren van een toekomstig onderwijsbeleid'.....	11
	1985 Wet op het basisonderwijs (WBO).....	11
	1985 Interimwet so en vso (ISOVSO).....	11
I	1989 Universele Verklaring van de Rechten van het Kind.....	11
I	1991 Project Weer Samen Naar School (WSNS).....	11
	1993 Wet op de basisvorming.....	12
I	1994 Salamanca Statement.....	12

I	1994	Adaptief onderwijs.....	12
	1998	Tweede Fase.....	12
	1998	Wet op het Primair Onderwijs (WPO).....	13
	1998	Wet op Expertise Centra (WEC).....	13
	1998	Wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO).....	13
	1999	Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo).....	13
I	1999	Wet Ondersteuning Onderwijs Zieke Leerlingen (WOOZL).....	13
<u>2000 - 2013</u>			
I	2002	Start Weer Samen Naar School Plus (WSNS Plus).....	13
	2002	Eerste Iederwijsschool.....	13
	2003	Clusters van speciale scholen.....	14
I	2003	Leerlinggebonden Financiering (LGF/rugzakje).....	14
I	2006	Einde Weer Samen Naar School Plus (WSNS Plus).....	15
	2007	1-Zorgroute.....	15
	2009	Wet Gelijke Behandeling o.g.v. Handicap of Chronische Ziekte.....	16
	2010	Competentiegericht onderwijs.....	16
I	2012	Bedoeling in werking treden Wet passend onderwijs.....	16
I	2013	Scholen verplicht aanbieden passende onderwijsplek.....	16
3	ONDERWIJSVORMEN EN –VERNIEUWINGEN ZONDER JAARTAL.....		18
I	A	Coöperatief leren.....	18
	B	Handelingsgericht werken.....	18
I	C	Inclusief onderwijs.....	19
	D	Het nieuwe leren.....	19
	E	Natuurlijk leren.....	21
	F	Ontwikkelingsgericht onderwijs.....	22
	G	Opbrengstgericht onderwijs.....	22
	H	Probleemgestuurd onderwijs.....	22
BRONNEN.....			25

1 DE OPDRACHT

Opdracht

Maak een overzicht van onderwijsvormen en onderwijsvernieuwingen, bijvoorbeeld passend onderwijs, inclusief onderwijs, opbrengstgericht onderwijs. Geef ook een korte omschrijving van wat het is en zo mogelijk een jaartal erbij wanneer het begon.

Doel

Als achtergrondinformatie voor het mee helpen vormgeven van inclusief onderwijs in Ecuador.

Aanpak + leeswijzer

Omdat de begrippen onderwijsvorm en onderwijsvernieuwing voor mij vrij breed zijn, wist ik onvoldoende waar ik kon beginnen. Omdat ik het vermoeden heb dat onderwijs en nationale en internationale politiek met elkaar samenhangen heb ik er voor gekozen om bij de eerste onderwijswet van 1801 te beginnen. Eén en ander heb ik in een tabel gezet, om zo een duidelijk overzicht te krijgen.

Onderwijsvormen en -vernieuwingen die volgens mij samenhangen met inclusief onderwijs heb ik gemarkeerd met een I, om ze makkelijk te kunnen herkennen.

In de inhoudspagina heb ik de jaartallen per 50 jaar bij elkaar gezet om de verschillende inhouds makkelijker te kunnen vinden in het geheel. In het overzicht zelf staat alles achter elkaar in één lange tabel.

2 ONDERWIJSVORMEN EN –VERNIEUWINGEN MET JAARTAL

I	Jaar	Omschrijving
	1801	<p>Onderwijswet¹. (J.H. van der Palm, theoloog en hoogleraar, Leiden)².</p> <p><i>"Gesteld werd dat alle kinderen in de Bataafse Republiek in de gelegenheid zouden moeten worden gesteld om onderwijs te volgen en dat gemeentebesturen moesten instaan voor de aanwezigheid van voldoende scholen en behoorlijk betaalde onderwijzers. ... De wet onderscheidde openbare scholen, die helemaal of gedeeltelijk werden onderhouden uit publieke middelen en bijzondere scholen, die bekostigd werden uit kerkelijke en particuliere middelen. ... De politieke ontwikkelingen in 1801 maakten de invoering van de eerste onderwijswet vrijwel onmogelijk 13.¹"(1)</i></p>
	1803	<p>Onderwijswet¹.</p> <p><i>"Het begrip "openbare school" werd door de nieuwe wet belangrijk verruimd, doordat hiertoe ook alle scholen werden gerekend, die uit kerkelijke of particuliere fondsen werden bekostigd. Onder bijzondere scholen werd alleen nog het huisonderwijs begrepen." ... De uitvoering van de wet van 1803 stuitte op grote weerstand bij de departementale besturen.¹"</i></p>
	1806	<p>Onderwijswet³.</p> <p>Lagere scholen voor iedereen toegankelijk. Geen leerplicht. Kerkelijk gebonden scholen niet toegestaan (heeft latere schoolstrijd tot gevolg)³.</p>
	1848	<p>Grondwet³.</p> <p><i>"... legde vast dat het geven van onderwijs in beginsel iedereen vrij staat.³"</i></p>
	1857	<p>Nieuwe lager onderwijswet⁴.</p> <p><i>"Gemeenten zijn verantwoordelijk voor openbaar onderwijs. Verplicht vakkenpakket. Maximum aantal leerlingen per onderwijzer. ... verschil gemaakt tussen gesubsidieerde en niet-gesubsidieerde bijzondere scholen. Gesubsidieerde scholen waren vaak particuliere scholen die een bijdrage ontvingen uit de gemeentekas. Dat mocht alleen als het onderwijs voor iedereen toegankelijk en godsdienstig neutraal was ...⁴"</i></p>
	1863	<p>Wet op het middelbaar onderwijs³.</p> <p><i>"... voorzag naast de hbs (hogere burgerschool voor handel en bedrijf) in landbouwscholen en de polytechnische school voor ingenieurs.³"</i></p>
	±1872 ⁵ (5)	<p>Jan Ligthart (1859-1916)⁶. Onderwijzer/schoolhoofd⁶. Op 13-jarige leeftijd als kwekeling voor de klas⁵.</p>

	<p>"Hij wilde het (volle) leven in de school brengen ... zoals dat rond de school zichtbaar was. Begrippen als: vrijheid, zelfstandigheid en verantwoordelijk zijn voor je daden Kinderen moesten vooral ook veel doen.⁶"</p> <p>Onderwijskundige uitgangspunten ... Liefde voor het kind ... leerstof moet leven en dat kan alleen als de kinderen op hun eigen niveau worden aangesproken. ... voorbeelden van vereenvoudigingen ... waardoor de meest ingewikkelde zaken werden verduidelijkt. ... Eerst moeten de kinderen rijp worden, gemotiveerd raken om die abstracte kennis te vergaren. Door aan te sluiten bij hun belevingswereld, het leven van alledag. ... De leerstof ligt voor het grijpen in de wereld om je heen. Verlevendigen door de vertelling. Eigen maken door arbeid, het maken van kleine werkstukjes. ... er op uit gaan. ... Ervaren en actief bezig zijn⁷.</p> <p>...</p> <p>Pedagogische uitgangspunten ... het belang van het kind voorop. ... recht ... doen aan de mogelijkheden en aanleg van ieder kind. Elk kind brengt iets mee. ... aandacht voor de goede eigenschappen van het kind. ... Door goed voorbeeld, door kinderen aan te spreken op wat ze kunnen. ... De persoonlijkheid van de opvoeder is zelf middel en zijn relatie met het kind is bepalend voor het eindresultaat. ... De leerkracht moet een voorbeeld zijn, meedoen, ook met allerlei gekkigheid. ... humor. ... de vertelling.⁷"</p>
1876	<p>Wet op het Hoger Onderwijs⁸.</p> <p>"De Latijnse school werd uitgebreid tot een zes-jarige cursus en kreeg officieel de naam gymnasium.⁹"</p> <p>"... wettelijk vastgelegd dat universitair en beroepsvoorbereidend onderwijs gescheiden trajecten waren. ... Een van de gevolgen van deze wettelijke tweedeling was dat HBS-leerlingen geen toegang hadden tot de universiteit. Anderzijds bleek de praktijk sterker dan de wet. ... De belangrijkste maatschappelijke kracht achter deze ontwikkeling was de behoefte van het bedrijfsleven aan hoog opgeleide arbeidskrachten.⁸"</p>
1878	<p>Lager onderwijswet¹⁰</p> <p>"... klassegrootte teruggebracht van 70 naar 40. Er dienden scheidingswanden tussen klassen geplaatst te worden. De opleiding tot leerkracht werd verbeterd: praktijkscholen werden vervangen door kweekscholen. Om het schoolverzuim verder terug te dringen waren diverse artikelen in de wet opgenomen waarbij hoofden lijsten moesten bijhouden van schoolgaande kinderen en trouw schoolbezoek moesten belonen.¹⁰"</p> <p>"Deze wet is niet toepasselijk op ... scholen voor doofstommen, blinden, spraakgebrekkigen en idioten.¹¹"</p>
1889	<p>Wijziging Lager Onderwijswet¹².</p> <p>Voor bijzondere scholen komt er een mogelijkheid om subsidie te ontvangen¹².</p>
1901	<p>Leerplichtwet¹⁰.</p>

		Voor kinderen van zes tot twaalf jaar ¹⁰ .
	1909	Eerste lyceum ¹³ . Opgericht door Prof. R Casimir (1 ^e hoogleraar pedagogiek, Leiden) ¹³ . Bedoeling: na een driejarige onderbouw kiezen voor gymnasium of hbs ¹³ .
	±1916 ¹⁴ (14)	Eerste Nederlandse Montessori School ^{14, 15} . Maria Montessori (1870-1952) ¹⁶ <i>"De kern van haar methode ... 'Help mij het zelf te doen'; alle opvoeding is in principe zelfopvoeding. Uitgangspunt is dat een kind een natuurlijke, noodzakelijke drang tot zelfontplooiing heeft. Opvoeding en onderwijs moeten onderkennen wat de behoeften van een kind op een gegeven moment zijn en daarop inspelen, door de juiste omgeving en materialen te bieden.¹⁶"</i>
	1917	Grondwet. ³ Einde aan de 'schoolstrijd' tussen openbaar en bijzonder onderwijs: vanaf die tijd financiert de overheid zowel het openbaar als het bijzonder onderwijs ³ .
	1920	Lager onderwijswet <i>"Het schoolonderwijs wordt onderscheiden in: a. gewoon lager onderwijs; b. voort gezet gewoon lager onderwijs; c. vervolgonderwijs; d. uitgebreid lager onderwijs; e. buitengewoon lager onderwijs.¹⁷"</i> <i>"Deze wet bepaalde dat 'buitengewoon onderwijs wordt gegeven in scholen, bestemd voor kinderen die wegens ziekte of lichaamsgebreken of uit maatschappelijke oorzaak niet in staat zijn geregeld en met vrucht het gewoon onderwijs te volgen of wier gedrag het noodzakelijk maakt buitengewoon onderwijs te volgen'.¹⁸"</i>
	1923	Koninklijk Besluit Buitengewoon Lager Onderwijs ¹⁰ . <i>"... drie typen buitengewoon onderwijs onderscheiden, bestemd voor zwakzinnige, blinde, en dove leerlingen, ...¹⁸"</i>
I	1923	Eerste vrijeschool ¹⁹ Filosoof Rudolf Steiner (1861-1925) ²⁰ Gewerkt wordt vanuit antroposofie. <i>"Dat wil zeggen dat men zich bewust wil worden wat "het mens-zijn" betekent. We streven in de opvoeding naar een zo breed mogelijke ontwikkeling van menselijke vermogens. ... het verwerven van kennis, maar vooral ook om ontwikkeling van gevoel voor het sociale en het kunstzinnige en om het verkrijgen van ambachtelijke en technische vaardigheden. Hiermee wordt een stevige basis gelegd voor het latere leven en voor het functioneren in</i>

	<p><i>de maatschappij</i>²⁰.</p> <p><i>Voor kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden van verschillende aard zijn in sommige scholen hulpklassen gevormd. Er zijn bovendien vier speciale scholen voor basisonderwijs, die Tobiasscholen worden genoemd. Zij zijn gespecialiseerd in leer- en opvoedingsmoeilijkheden (lom). Daarnaast zijn er verschillende instellingen voor kinderen met ontwikkelingsstoornissen (wij gebruiken dit begrip liever dan handicap), die we heilpedagogische instituten noemen.</i>¹⁹"</p>
1926	<p>Werkplaats Kindergemeenschap²¹ Kees Boeke (1884-1966)²²</p> <p>"... opgericht ... vanuit de overtuiging dat kinderen serieus genomen moeten worden om mét hen te kunnen bouwen aan een rechtvaardige en verdraagzame samenleving. ...</p> <p>De uitgangspunten</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>De werker is het uitgangspunt van het onderwijs, de ouders worden betrokken en worden geacht betrokken te zijn.</i> • <i>De relatie tussen werkers en medewerkers is gebaseerd op gelijkwaardigheid. Het onderwijs is dan ook niet af zonder de inbreng van de werkers, we leren van elkaar en delen met elkaar.</i> • <i>Betrokkenheid is een kernbegrip, initiatieven die bijdragen aan een gezamenlijk resultaat worden zeer gewaardeerd. Het nemen van verantwoordelijkheid wordt aangemoedigd.</i> • <i>Er is nieuwsgierigheid naar het nieuwe met respect voor het bestaande.</i> • <i>Er ligt rijkdom in verscheidenheid. Er is respect voor alle (sub)culturen, wereld- en levensbeschouwingen. We leren te kijken vanuit verschillende perspectieven.</i> • <i>De Werkplaats is ruimdenkend, tolerant en veilig. Er wordt met plezier gewerkt. Gedrag dat schaadt wordt besproken en aangepakt.</i>²¹"
1928	<p>Eerste Daltonschool²³ Helen Parkhurst (1886-1973)²⁴</p> <p><u>Drie pedagogische ankerpunten:</u></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>vrijheid in gebondenheid</i>²⁵: grenzen stellen, verantwoordelijkheid leren, stap voor stap²⁶ • <i>zelfstandigheid</i>²⁵: zelfstandige mensen, zelfstandig werken²⁷ • <i>samenwerking</i>²⁵: respect voor de ander²⁸ <p>Kenmerkend voor het Daltononderwijs is dat het zich steeds aanpast aan de veranderende eisen en verwachtingen van de samenleving²⁹.</p>
1931	<p>Koninklijk Besluit Buitengewoon Onderwijs¹⁰.</p> <p>"... <i>uitbreiding met scholen voor kinderen met andere lichamelijke handicaps en scholen voor psychopaten (later 'zeer moeilijk opvoedbare kinderen' genoemd). Lange tijd bestond de leerlingenpopulatie vooral uit zogeheten 'zwakzinnigen', later aangeduid als 'moeilijk lerende kinderen' en 'zeer moeilijk lerende kinderen'.</i>¹⁸"</p>
1948	<p>Leerplichtwet wordt van kracht voor het buitengewoon lager onderwijs³⁰.</p>

1949	<p>Koninklijk Besluit Buitengewoon Lager Onderwijs¹⁰.</p> <p>Uitbreiding en vernieuwing van het buitengewoon lager onderwijs³¹.</p> <p><i>"het tot stand komen van buitengewone scholen voor kinderen lijdende aan tuberculose, ziekelijke kinderen, regerings- en voogdijpupillen en kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden. ... scholen voor slechtziende kinderen en voor kinderen lijdende aan toevallen, alsmede voor de scholen verbonden aan paedologische instituten, die nu officieel als zelfstandige schooltypen een kans krijgen."</i>³¹</p> <p><i>"... de scholen voor psychopathen omgedoopt en kregen zij de naam: scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen."</i>³¹</p>
1950	<p>Célestin Freinet (1896-1966)³² Franse pedagoog³²</p> <p>Oprichting 'De Werkschuit'. Van hieruit is er een geleidelijke start van de Nederlandse Freinetbeweging³³.</p> <p><i>"Kernpunten van de freinetpedagogie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Kinderen en volwassenen zijn niet volstrekt gelijk maar wel gelijkaardig en gelijkwaardig. Daarom hebben kinderen er recht op dat hun onderwijzers henvolstrekt serieus nemen. Het omgekeerde geldt evenzeer.</i> 2. <i>Het onderwijs is gericht op maximale ontplooiing van ieder kind, dat tegelijk verantwoordelijkheid leert dragen voor de gemeenschap (werkgroep, klas, school, correspondentieklas, buurt), die op zijn beurt dienstbaar is aan elke persoon afzonderlijk.</i> 3. <i>Persoonlijke ontplooiing veronderstelt vrije en artistieke expressie. Verantwoordelijkheid impliceert communicatie.</i> 4. <i>Persoonlijke ontplooiing vraagt ook om individuele leerwegen. Verantwoordelijkheid betekent leren en werken in coöperatief verband.</i> 5. <i>Onderwijs is levensecht, gaat over en komt voort uit het leven en de wereld van de kinderen, over hun familiale, natuurlijke en sociale omgeving.</i> 6. <i>Tegelijk beoogt onderwijs dat kinderen hun plek vinden in het leven en de wereld van morgen.</i> 7. <i>Echt en succesvol leren, je iets eigen maken in de meest letterlijke zin des woords, vindt plaats langs de weg van het proefondervindelijk verkennen. Daarom wijst de freinetpedagogie vervangende verkorte leerwegen af en werkt zij volgens de natuurlijke methode van het levend leren.</i> 8. <i>Expressie, communicatie, zelfontplooiing, verantwoordelijkheidsbesef komen op een vanzelfsprekende wijze tot hun recht in zinvol werk, zowel hoofd- als handarbeid: vorming in en door het werk in levensechte situaties.</i> 9. <i>Om dit alles te bereiken is een doelmatige en democratische werkorganisatie nodig.</i> 10. <i>Die werkorganisatie omvat onder meer onderwijstechnieken en ondersteunende onderwijsmaterialen."</i>³⁴
1956	Kleuteronderwijswet ³⁵

		<p>Mr. J.M.L.Th. Cals (1914 - 1971)³⁶</p> <p><i>"... bepaalde dat alle kosten van het kleuteronderwijs voor rekening van het Rijk komen; toelating ... is mogelijk vanaf het vierde jaar. ... regeling voor de opleiding van kleuterleidsters.^{36"}</i></p>
I	1962	<p>Introductie Jenaplanonderwijs³⁷ Pedagoog Peter Petersen, hoogleraar opvoedkunde (1884-1952)³⁷.</p> <p><i>"De basis van het Jenaplanonderwijs is de reformpedagogiek. Deze nieuw-schoolbeweging' ('La ligue Internationale pour l'Education Nouvelle') ontstond in 1921 uit onvrede over het 19e eeuwse schoolsysteem, waarbij de inperking van individuele vrijheid leidde tot strakke discipline en regels. Deze beweging die is opgericht door de Engelse pedagoog Beatrice Ensor (1885-1974) en de Zwitserse pedagoog Adolphe Ferriere (1879-1960), werd ook wel de reformpedagogiek genoemd, omdat het ging om hervorming van de school. In 1927 sloot Peter Petersen zich aan bij deze beweging ...</i></p> <p><i>De reformpedagogiek werd gekenmerkt door haar kindgerichtheid. Het kind moest centraal staan in het onderwijs, niet de leerstof. Het intellectueel vermogen werd gezien als slechts één van de vermogens van kinderen. Er werd veel nadruk gelegd op de lichamelijke en kunstzinnige vorming: bewegingsonderwijs en kunstonderwijs namen een belangrijke rol in het onderwijs in. Ook vonden de reformpedagogen dat er meer vertrouwen moest zijn in de natuurlijke ontwikkeling van kinderen. Er moest niet van kinderen verlangd worden dat ze de hele dag stil zitten, omdat kinderen van nature de behoefte hebben om te bewegen. Dit resulteerde in veel handwerk, zoals werken in de tuin, boekbinden en dergelijke. Tevens moest de leerstof aansluiten bij de interessewereld van de kinderen en was er geen scheiding tussen de school en de maatschappij.</i></p> <p><i>In 1962 introduceerde Suus Freudenthal-Lutter (1908-1986) het Jenaplanonderwijs in Nederland. School aan de Laan van Nieuw Guinea te Utrecht was de eerste jenaplanschool in ons land. Freudenthal was nauw betrokken bij de oprichting van de Stichting Jenaplan in 1969. Zij is de grondlegger van de acht grondprincipes, die in de 70-er jaren van de vorige eeuw leidend waren om een jenaplanschool vorm te geven. Deze grondprincipes zijn: opvoeden tot inclusief denken; humanisering en democratisering van de schoolwerkelijkheid; dialoog; antropologisering. Dit houdt in Het belang van het kind staat voorop. De school mag niet louter het instrument zijn van economische, politieke, religieuze of andere belangen. van het pedagogisch denken; authenticiteit; vrijheid door gemeenschappelijke autonome ordening van de leef- en werkgemeenschap; opvoeden tot kritisch denken en creativiteit. Kenmerkend voor het jenaplanconcept is, dat het geen gesloten of dogmatische onderwijsmodel is, maar een open en interpreteerbaar streefmodel. Dé ideale of een model Jenaplanschool bestaat niet.^{37"}</i></p>
	1967	<p>Besluit buitengewoon onderwijs³⁸.</p> <p><i>"... omvat het gehele 'buitengewoon onderwijs'. ... onderscheiden in: a scholen voor elementair buitengewoon onderwijs en b scholen voor voortgezet onderwijs.</i></p> <p><i>De sub b genoemde categorie is geheel nieuw en zou vergeleken kunnen worden met de thans nog bestaande v.g.l.o.-scholen. Alleen voor debiele en imbeciele kinderen bestaat niet de mogelijkheid tot het oprichten van</i></p>

		<i>afzonderlijke scholen voor voortgezet onderwijs.</i> ³⁸
	1968	Wet op het voortgezet onderwijs (Mammoetwet) ³⁹ . "... geheel nieuw stelsel van voortgezet onderwijs ..., waarbij leerlingen eenvoudiger kunnen doorstromen naar een hoger niveau. ... Mavo, havo, vwo." ³⁹
I	1971	Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons ⁴⁰ United Nations ⁴⁰
I	1975	Declaration on the Rights of Disabled Persons ⁴⁰ United Nations ⁴⁰
I	1975	"Education for All Handicapped Children Act ... currently enacted as the Individuals with Disabilities Education Act (IDEA), as amended in 1997." ⁴¹ Oorsprong van inclusief onderwijs.
I	1975	Nota 'Contouren van een toekomstig onderwijsbeleid' (Contourennota) ⁴² Van Kemenade (1937) ⁴² (37) "... basisonderwijs beoogd voor kinderen van 4 tot 12 jaar, met gelijke ontplooiingsmogelijkheden voor allen, 'ongeacht lichamelijke, geestelijke, maatschappelijke of sociaal-culturele omstandigheden' (MOW, 1975, p.44). Streven is te komen tot integratie van speciaal en regulier onderwijs. ... sterke tendens ... naar individualisering van het onderwijsproces. De leerling moet meer centraal komen te staan in het onderwijs. Eén van de voorstellen is om het leerstofjaarklassensysteem los te laten en over te gaan op een systeem met interne differentiatie." ⁴³
	1985	Wet op het basisonderwijs (WBO) ¹⁰ . "... kleuter- en lagere scholen fuseerden tot ...basisscholen ... leerplichtige leeftijd vervroegd van zes naar vijf jaar. ... andere doelstellingen zoals het verbeteren van de zorg voor leerlingen met achterstanden, de systematisering van het onderwijs via een schoolwerkplan, de systematisering van het curriculum door landelijke kerndoelen en eindtermen." ¹⁰
	1985	Interimwet speciaal onderwijs en voortgezet speciaal onderwijs (ISOVSO) ⁴⁴ . "... die al het onderwijs omvatte aan kinderen die, ... meer hulp nodig hadden bij de opvoeding en het leren dan het regulier basis- of voortgezet onderwijs kon bieden. Het ging onder meer om: - kinderen met leer- en opvoedingsmoeilijkheden (lom); - moeilijk lerende kinderen (mlk)." ⁴⁴
I	1989	Universele Verklaring van de Rechten van het Kind ⁴⁵ . Vertrekpunt voor het vastleggen van inclusief onderwijs ⁴⁵ .
I	1991	Start Project Weer Samen Naar School (WSNS)

		<p>"... heeft als doel kinderen die extra zorg en begeleiding nodig hebben, zoveel mogelijk op een reguliere basisschool te houden. Het gaat om leerlingen die gedragsproblemen of moeite met leren hebben. ... Basisscholen krijgen extra geld en hulpmiddelen van de overheid om zoveel mogelijk kinderen passende zorg en passend onderwijs te kunnen bieden. Daarnaast is er intensieve samenwerking tussen basisscholen en scholen voor speciaal basisonderwijs (sbo) om de zorg op een zo hoog mogelijk niveau te brengen. Deze aanpak zorgt ervoor dat kinderen met speciale zorgbehoeften optimaal kunnen presteren op de basisschool. Ook gaan met deze aanpak minder kinderen naar het speciaal onderwijs of een school voor sbo. ... Lichamelijk, zintuiglijk of verstandelijk gehandicapte leerlingen en leerlingen met ernstige gedragsstoornissen of psychiatrische stoornissen zijn geen doelgroep van WSNS. Deze leerlingen kunnen naar een school voor speciaal onderwijs (so) of ze kunnen met leerlinggebonden financiering (het rugzakje) naar een reguliere basisschool.⁴⁶"</p>
	1993	<p>Wet op de basisvorming⁴³.</p> <p>"... uitgangspunt ... is dat alle leerlingen de eerste tijd na de basisschool les krijgen in 15 vakken op ongeveer mavo-niveau. ... voornaamste doelstellingen waren:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Algehele verhoging van het peil van het jeugdonderwijs. • Uitstel van de verplichte studie - en beroepskeuze. • Modernisering en gedeeltelijk harmoniseren van het onderwijsprogramma in de eerste leerjaren van het voortgezet onderwijs. <p>... Het voortgezet speciaal onderwijs blijft zich onafhankelijk ontwikkelen van het regulier voortgezet onderwijs.⁴³"</p>
I	1994	<p>Inclusief onderwijs wordt vastgelegd in het Salamanca Statement van de UNESCO⁴⁵.</p> <p>"Het Salamanca Statement van de UNESCO verplichtte zowel de ontwikkelde- als de ontwikkelingslanden om volledige onderwijskansen te bieden aan kinderen met een handicap. Het World Education Forum in Senegal[...] legde inclusief onderwijs voor mensen met een handicap als onvervreemdbaar recht vast."^{1 (45)}</p>
I	1994	<p>Adaptief onderwijs⁴⁷. Luc Stevens (1941)⁴⁸</p> <p>"Adaptief onderwijs is onderwijs dat voldoet aan een drietal basisbehoeften van leerlingen: relatie, competentie en autonomie. ... 'relatie'... dat leerlingen zich geaccepteerd weten dat ze erbij horen, het gevoel hebben welkom te zijn en dat ze zich veilig voelen. ... 'competentie' ... dat leerlingen ontdekken dat ze de taken die ze moeten doen, aan kunnen; dat ze ontdekken dat ze steeds meer aan kunnen. ... 'autonomie' ... dat ze weten dat ze (in elk geval voor een deel) hun leergedrag zelf kunnen sturen.</p> <p>Deze drie basisbehoeften samen bepalen het pedagogisch klimaat dat aan adaptief onderwijs ten grondslag ligt. Voor de docent die adaptief werkt, betekent dit dat hij zijn gedrag afstemt op deze basisbehoeften. Dat geldt</p>

	<p><i>zowel voor het didactisch en organisatorisch handelen als voor het pedagogisch optreden.</i></p> <p><i>Op die manier wordt onderwijs vormgegeven waarin leerlingen gemotiveerd zijn om aan het werk te gaan en waarvan ze uiteindelijk optimaal profiteren. Van dat onderwijs bestaan verschillende uitwerkingen, zowel op scholen als op onderwijsbegeleidingsinstituten⁴⁷"</i></p>
1998	<p>Tweede Fase⁴⁹ Voor bovenbouw havo en vwo⁴⁹.</p> <p><i>"... houdt in dat leerlingen zelfstandiger leren werken en studeren. Dit maakt de overstap naar een vervolgopleiding makkelijker. De invoering van profielen en van het studiehuis zijn 2 belangrijke vernieuwingen ... Het studiehuis is een naam voor de werkwijze waar de school zelf voor kiest. Het studiehuis geeft vorm aan de nieuwe benadering van leren. ... Niet alleen kennisverwerving, maar vooral ook het leren omgaan met en het toepassen van grote hoeveelheden informatie is belangrijk. De overheid heeft geen regels vastgesteld voor het studiehuis.⁴⁹"</i></p>
1998	<p>Wet op het Primair Onderwijs (WPO)⁵⁰</p> <p><i>"... regelt zowel het basisonderwijs ... als het speciaal basisonderwijs...⁵⁰"</i></p> <p><i>"Lom- en mlk-scholen heten vanaf dat moment scholen voor speciaal basisonderwijs - sbo - en vallen samen met de gewone basisscholen onder de Wet op het Primair Onderwijs.¹⁰"</i></p>
1998	<p>Wet op Expertise Centra (WEC)</p> <p><i>"... scholen voor speciaal onderwijs, zoals ZMLK, Mytyl/Tyltyl, LZ - Langdurig Zieken -, ZMOK, Pedagogisch Instituut en scholen voor speciaal onderwijs aan kinderen met visuele, auditieve en communicatieve handicaps ...¹⁰"</i></p> <p><i>"... biedt ... de mogelijkheid om kinderen met een handicap op een school voor basis- of voortgezet onderwijs te plaatsen. ... gaat gepaard met een leerlinggebonden financiering om speciale voorzieningen in het onderwijs mogelijk te maken ...⁵⁰"</i></p>
1998	<p>Wet op het Voortgezet Onderwijs (WVO)</p> <p><i>"Het voormalige vso-lom en vso-mlk vallen ... onder de Wet op het Voortgezet Onderwijs ...⁵⁰"</i></p>
1999	<p>Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo)⁵¹ Samenvoeging vbo en mavo⁵¹.</p> <p><i>Vmbo: "De eerste twee jaar krijgen de leerlingen te maken met de onderbouw en heeft iedereen dezelfde vakken. Hierna kiest elke leerling een leerweg en een sector.</i></p> <p>Lwoo en praktijkonderwijs <i>Voor leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben, is er leerwegondersteunend onderwijs (lwoo). Daarnaast is het mogelijk om</i></p>

		<i>binnen het vmbo praktijkonderwijs te volgen.</i> ⁵¹
I	1999	Wet Ondersteuning Onderwijs Zieke Leerlingen (WOOZL) ⁴⁵ . Scholen zijn zelf verantwoordelijk voor het onderwijs aan zieke leerlingen die bij hen ingeschreven staan ⁴⁵ .
I	2002	Start Weer Samen Naar School Plus (WSNS Plus) ⁵²
	2002	Eerste Iederwijsschool ⁵³ <p><i>"Iederwijs is ontstaan vanuit de praktijk van het onderwijs. De belangrijkste vraag hierin was: Wat hebben kinderen nodig? Wat is de kern van onderwijs? Wat geven kinderen zelf aan in wat ze nodig hebben, en wat wordt er, in een veranderende maatschappij, van een kind verwacht? Maar kunnen kinderen hun eigen school vorm geven? Leren ze dan genoeg? Welke leerprocessen vinden er dan plaats? Wat is de rol van de leerkracht en begeleider hierin? Waar kunnen zij loslaten, waar zijn ze nodig en waar moeten ze actief bijdragen? Met die open blik is Iederwijs ontwikkeld.</i></p> <p>Het Vee'st van Iederwijs <i>... de voorwaarden voor deze houding en omgeving ... niet zozeer uitgangspunten, maar meer de bedoelingen van wat we willen, waarbij we steeds bijsturen in de richting die we willen.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Veilig voelen</i> • <i>Verrijking door verschillen</i> • <i>Verder door vragen</i> • <i>Vormgeven van verlangens</i> • <i>Vertrouwen op vermogen</i> • <i>Vrijheid met verbondenheid</i> <p><i>De praktische uitwerking ... in hoofdlijnen ... met de Vijf Vernieuwingen.</i></p> <p>...</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>De school bestaat uit één groep van meerdere leeftijden</i> • <i>Kinderen kiezen vanuit hun eigen interesse wat, hoe, met wie en op welk moment ze iets willen leren</i> • <i>De activiteiten ontstaan vanuit het initiatief van kinderen en/of begeleiders</i> • <i>De inrichting van de school verandert mee met de behoeften van de kinderen</i> • <i>De school wordt vorm gegeven door kinderen en begeleiders</i> <p>Inspiratiebronnen ...</p> <ul style="list-style-type: none"> • <i>Arnold Cornelis</i> • <i>De Sudbury Valley School</i> • <i>De Pestalozzi-school</i> • <i>Thomas Gordon</i> • <i>Reggio Emilia</i> • <i>Organisatie-opstellingen</i>⁵³
	2003	Clusters van speciale scholen ⁵⁰ . <p><i>"... kinderen op de speciale scholen onderverdeeld in vier clusters: – Cluster 1: visuele beperkingen.</i></p>

		<p>... scholen voor visueel gehandicapte kinderen, of meervoudig gehandicapte kinderen met deze handicap; – Cluster 2: auditieve en communicatieve beperkingen.</p> <p>... scholen voor dove kinderen, slechthorende kinderen en kinderen met ernstige spraakmoeilijkheden, of meervoudig gehandicapte kinderen met een van deze handicaps; – Cluster 3: lichamelijke en verstandelijke beperkingen.</p> <p>... scholen voor lichamenlijk gehandicapte kinderen, zeer moeilijk lerende kinderen en langdurig zieke kinderen met een lichamenlijke handicap, of meervoudig gehandicapte kinderen met een van deze handicaps; – Cluster 4: ernstige ontwikkelingsstoornissen.</p> <p>... scholen voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen, langdurig zieke kinderen anders dan met een lichamenlijke handicap en onderwijs aan kinderen in scholen verbonden aan pedologische instituten.⁵⁰”</p>
I	2003	<p>Leerlinggebonden Financiering⁵⁴ (LGF/rugzakje)</p> <p>“... bedrag dat de school ontvangt voor leerlingen met een handicap, ziekte, ernstige gedragsstoornis of psychisch probleem. Het gaat om leerlingen in het basisonderwijs (bo), speciaal basisonderwijs (sbo), voortgezet onderwijs (vo) en middelbaar beroepsonderwijs (mbo). De school gebruikt de lgf voor extra begeleiding en aangepast lesmateriaal, zodat leerlingen zo veel mogelijk in het reguliere onderwijs kunnen blijven. ... uitsluitend bedoeld voor onderwijsdoeleinden.</p> <p>...</p> <p>De leerlinggebonden financiering verdwijnt per 1 augustus 2013. In plaats daarvan wordt het passend onderwijs ingevoerd. Schoolbesturen zijn vanaf die datum verplicht om voor elk kind dat extra ondersteuning nodig heeft, een zo passend mogelijke onderwijsplek te bieden.⁵⁴”</p>
I	2006	<p>Einde WSNS Plus⁵⁵</p> <p>“Het schooljaar 2006-2007 is een overgangsjaar voor verspreiding, implementatie en borging van succesvolle aanpakken.</p> <p>Hieronder vallen projecten als afstemming, een-zorg-route en het zelfevaluatiekader voor samenwerkingsverbanden. Andere succesvolle aanpakken gaan door onder het Innovatie Platform PO. Hieronder vallen Taalbeleid en ZIOS (zorgstructuren in en om de school).⁵⁵”</p>
I	2007	<p>1-Zorgroute⁵⁶</p> <p>“... onderdeel van het WSNS plus project.⁵⁶”</p> <p>De bijbehorende producten komen eind 2007 beschikbaar⁵⁷.</p> <p>“Doel</p> <p>... beschrijft in onderlinge afstemming de stappen en beslismomenten die cyclisch in de zorg aan leerlijnen op groepsniveau, op schoolniveau en op het niveau van de bovenscholse zorg in het samenwerkingsverband/regio gezet worden.</p> <p>Uitgangspunten 1-zorgroute</p> <ol style="list-style-type: none"> 1 Afstemming op de onderwijsbehoefte van leerlingen 2 Preventief en proactief denken en handelen 3 Positieve aspecten leerling, leerkracht en ouders zijn belangrijk 4 Interactioneel referentiekader

	<p>5 Werken met groepsplannen</p> <p>6 De leerkracht is de beslissende factor</p> <p>7 De zorg wordt zoveel mogelijk binnen de klas geboden.</p> <p>8 De intern begeleider als 'spin in het web'</p> <p>9 Impulsen voor kwaliteitsverbetering</p> <p>10 Actieve participatie van de leerling</p> <p>11 Ouders zijn een belangrijke partner</p> <p>12 De werkwijze is systematisch en transparant</p> <p>13 Samenwerking in de regio</p> <p>14 Aandacht voor de instroom en uitstroom van (zorg)leerlingen</p> <p>"Op groepsniveau wordt er gewerkt volgens de cyclus 'Handelingsgericht werken' ... 4 fasen en 6 cyclusstappen:</p> <p>Waarnemen</p> <p>1 verzamelen van gegevens over leerlingen in het groepsoverzicht en op basis hiervan evalueren van het vorige groepsplan</p> <p>2. preventief en proactief signaleren van leerlingen die de komende periode extra aandacht nodig hebben</p> <p>Begrijpen</p> <p>3. benoemen van de onderwijsbehoeften van de leerlingen</p> <p>Plannen</p> <p>4. clusteren van leerlingen met vergelijkbare onderwijsbehoeften</p> <p>5. opstellen van een groepsplan</p> <p>Realiseren</p> <p>6. uitvoeren van het groepsplan.⁵⁸"</p>
2009	<p>Wet Gelijke Behandeling op grond van Handicap of Chronische ziekte¹⁰</p> <p>"... leerlingen mogen niet meer geweigerd worden vanwege een beperking¹⁰."</p> <p>"Wat deze wet bijzonder maakt ... is dat er een verplichting is opgenomen is tot het treffen van doeltreffende aanpassingen. Dat wil zeggen acties en voorzieningen die mensen met een handicap of chronische ziekte in staat moeten stellen of nodig hebben om net als anderen deel te kunnen nemen aan de samenleving. Daarbij is het aan de gehandicapte of chronisch zieke zelf aan te geven welke aanpassingen hij of zij nodig heeft. Deze aanpassingen moeten geschikt en noodzakelijk zijn maar mogen geen onevenredige belasting vormen voor bijvoorbeeld de onderwijsinstelling waar het om gaat (redelijkheidstoets).</p> <p>...</p> <p>Het speciaal onderwijs valt niet onder de Wgbh/cz omdat het hierbij gaat om onderwijs dat specifiek ingericht is voor de verschillende groepen leerlingen met een handicap.⁵⁹"</p>
2010	<p>Competentiegericht onderwijs⁶⁰</p> <p>"... zes kenmerken die regelmatig terugkeren:</p> <p>1 Competenties zijn contextgebonden.</p> <p>2 Competenties zijn ondeelbaar. Het zijn clusters van vaardigheden, kennis, attitudes, eigenschappen en inzichten.</p> <p>3 Competenties zijn veranderlijk in de tijd.</p> <p>4 Competenties zijn verbonden met activiteiten/taken.</p> <p>5 Leer- en ontwikkelingsprocessen zijn voorwaardelijk voor het verwerven van competenties.</p>

		<p>6 Competenties staan in een bepaalde relatie tot elkaar. De verwerving van een competentie vereist vaak de aanwezigheid van andere competenties.⁶¹</p> <p>"Kern van competentiegericht leren is dat leerlingen zich kennis en vaardigheden eigen maken in zo levensecht mogelijke situaties. De docent reikt dergelijke situaties aan en de leerling voert daarin prestaties, grote opdrachten, uit. Leerlingen leren al doende.</p> <p>Competentiegericht leren is gericht op drie componenten: persoonlijke kwaliteiten ontwikkelen, ambachtelijke vaardigheden oefenen en kennis verwerven. Het zijn de drie basiscomponenten van waaruit de school de opleiding kan programmeren.⁶²</p>
I	2012	<p>"Het is de bedoeling dat de wet passend onderwijs op 1 augustus 2012 in werking treedt. Daarna hebben scholen een jaar de tijd om zich voor te bereiden.⁶³"</p>
I	2013	<p>"Scholen zijn vanaf 1 augustus 2013 verplicht een passende onderwijsplek te bieden aan leerlingen die extra ondersteuning nodig hebben⁶³.</p> <p>...</p> <p>Voor elk kind een passende onderwijsplek Ook kinderen die extra aandacht nodig hebben, zoals hoogbegaafde leerlingen of leerlingen met een handicap, hebben recht op goed onderwijs. Op dit moment moeten ouders zelf op zoek naar een passende onderwijsplek voor hun kind. Vanaf augustus 2013 moeten scholen ervoor zorgen dat er voor elk kind dat extra ondersteuning nodig heeft een passende plek is (zorgplicht). Dat kan zijn op de school waar de ouders hun kind hebben aangemeld, maar ook op een andere school die beter kan inspelen op de ondersteuning die het kind nodig heeft of in het speciaal onderwijs. Als de school van aanmelding het kind niet zelf kan plaatsen, wordt na overleg met de ouders een passende plek op een andere school geboden. De landelijke indicatiestelling en de rugzak verdwijnen. In plaats daarvan organiseren en financieren de samenwerkende scholen rechtstreeks de ondersteuning die een school of kind in de klas nodig heeft⁶³.</p> <p>...</p> <p>Leraren en schoolleiders krijgen in het nieuwe stelsel een centrale rol. Zij staan dichtbij de leerlingen en weten welke behoeften leerlingen hebben. Scholen stellen eens in de 4 jaar een zogenaamd schoolondersteuningsprofiel vast. Daarin legt de school vast welke extra ondersteuning zij kan bieden. Ouders en leraren kunnen via de medezeggenschap advies geven op het ondersteuningsprofiel. Het ondersteuningsprofiel brengt ook in kaart op welke punten de leraren zich willen bijscholen. Leraren die dat willen, moeten zich kunnen (bij)scholen en ondersteuning krijgen, zodat zij met de verschillende behoeften van leerlingen kunnen omgaan⁶³.</p> <p>Scholen gaan samenwerken voor passend onderwijs Regulier en speciaal onderwijs (cluster 3 en 4) gaan samenwerken in regionale samenwerkingsverbanden, zowel in het primair als in het voortgezet onderwijs⁶³.</p> <p>Speciaal onderwijs blijft bestaan Passend onderwijs betekent dat aan alle leerlingen een zo passend</p>

	<p><i>mogelijke plek in het onderwijs moet worden geboden. Dat kan zijn in het regulier onderwijs, maar ook in het speciaal onderwijs. Om de kwaliteit van het speciaal onderwijs te verbeteren, is naast het wetsvoorstel voor passend onderwijs, ook een wetsvoorstel om de kwaliteit van het speciaal onderwijs te verbeteren.⁶³</i></p>
--	--

3 ONDERWIJSVORMEN/-VERNIEUWINGEN ZONDER JAARTAL

I

A COÖPERATIEF LEREN

"... ook wel 'samenwerkend leren' genoemd. Bij coöperatief leren draait het om interactie en samenwerking tussen leerkracht en kinderen en vooral tussen kinderen onderling.

Er zijn twee basisprincipes voor coöperatief leren:

- 1. positieve wederzijdse afhankelijkheid;
leerlingen zijn afhankelijk van elkaar om de activiteit goed uit te voeren, ieders inzet is nodig.*
- 2. individuele verantwoordelijkheid
iedere leerling is verantwoordelijk voor zijn eigen bijdrage, iedereen levert naar eigen kunnen een bijdrage.*

Andere belangrijke kenmerken zijn:

- directe interactie;*
- samenwerkingsvaardigheden;*
- evaluatie van het groepsproces*

Het inrichten van coöperatief onderwijs vraagt van de leerkracht een zorgvuldige aanpak en planning. Passende werkvormen zijn het sleutelwoord voor het aansturen en laten ontstaan hiervan.⁶⁴"

I

B HANDELINGSGERICHT WERKEN

"... een planmatige en cyclische werkwijze die beoogt de kwaliteit van het onderwijs en de begeleiding voor alle leerlingen te verbeteren' Pameijer, e.a., 2009). ... gebaseerd op het praktijkmodel Handelingsgerichte diagnostiek van Noëlle Pameijer en Tanja van Beukering (2004)⁶⁵."

"... uitgangspunten:

- 1. Kijk naar onderwijsbehoeften: wat hebben kinderen nodig om zich optimaal te ontwikkelen?*
- 2. Afstemming en wisselwerking: niet de individuele leerling maar de hele groep wordt betrokken.*
- 3. De leerkracht staat centraal: de leerkracht is rolmodel voor de leerlingen.*
- 4. Benut het positieve: kijk naar wat er wél goed gaat.*
- 5. Werk samen: met leerlingen, ouders en andere betrokkenen.*
- 6. Werk doelgericht: stel concrete en haalbare doelen.*
- 7. Werk transparant en systematisch: communiceer duidelijk over de voortgang en maak afspraken.⁶⁶"*

I

C INCLUSIEF ONDERWIJS

"De grondgedachte:

Een school is een plek waar...

...iedereen welkom is om bij te dragen aan het doel van de school

...iedereen wordt gezien als een mens met waarde

...alle leerlingen en volwassenen elkaar ondersteunen en actief leren

...

Wat is Inclusief Onderwijs ?

Het doel van goed onderwijs is om samen met ouders, volwassenen en kinderen binnen een school te werken aan een optimale en excellente leerervaring op cognitief en sociaal terrein. Onderwijs bereidt voor op een volwassenheid waarin zowel plaats is voor persoonlijk presteren als voor zaken als respect, invoelend vermogen, tolerantie, eerlijkheid en verantwoordelijkheid⁶⁷.

Hoe onderwijs je kinderen dit soort zaken ?

... De beste manier om dit in de praktijk te brengen is door de klas open te stellen voor leerlingen met een handicap. Tolerantie, verantwoordelijkheid voor elkaar, respect voor verschillen en de waarde daarvan, wordt op een duidelijke, hanteerbare manier in de dagelijkse praktijk gebracht. Een school die leert dat in principe niemand wordt buitengesloten, bereidt voor op een samenleving waarin niemand wordt buitengesloten. Het leren van deze waarden is het belangrijkste voordeel voor leerlingen zonder handicap.

Leerlingen met een handicap profiteren daarnaast in cognitief en sociaal opzicht van hun omgeving met niet-gehandicapte leerlingen, zo is inmiddels ruimschoots aangetoond.

...

Voor speciaal onderwijs, maar dan op de gewone school.

Inclusief onderwijs zet zich niet af tegen speciaal onderwijs.

Wel willen we af van het idee dat kinderen naar speciaal onderwijs gebracht moeten worden. Laat speciaal onderwijs naar de kinderen komen op de gewone school in de eigen buurt.⁶⁷"

D HET NIEUWE LEREN

"De term het nieuwe leren verwijst naar vormen van onderwijs die worden gekenmerkt door een of meer van de volgende uitgangspunten:

a. er is aandacht voor zelfregulatie en metacognitie;

b. er is ruimte voor zelfverantwoordelijk leren;

c. leren vindt plaats in een authentieke leeromgeving;

d. leren wordt beschouwd als een sociale activiteit;

e. leren vindt plaats met behulp van ict;

f. er wordt gebruik gemaakt van nieuwe beoordelingsmethodieken, die passen bij een of meer van de hiervoor genoemde uitgangspunten.⁶⁸"

"De vier principes van Het Nieuwe Leren ...

Tijd- en plaatsonafhankelijk werken

Leerlingen zijn in de nieuwe leeromgeving niet meer geheel gebonden aan een specifieke plaats en tijd voor het vergaren van hun kennis⁶⁹. ...

Sturen op resultaat

In plaats van beoordelen op aanwezigheid kunnen leerlingen in de nieuwe leeromgeving vooral op resultaat gestuurd worden. ...

Er is nog steeds bepaalde kennis die alle leerlingen moeten vergaren. Dit zou alsnog klassikaal kunnen gebeuren, of als alternatieve optie via e-learning. ... Het aanmoedigen en aanleren van discipline en planning die bij e-learning noodzakelijk is, is bij uitstek een taak die de docent als coach op zich kan nemen⁶⁹. ...

Vrije toegang tot kennis, ervaringen en informatie

Op sommige universiteiten wordt er al met videocolleges gewerkt; ... Op een gelijksoortige manier kunnen ook scholen bepaalde lessen opnemen. ... Daarnaast is het ook belangrijk dat het hele internet toegankelijk is op scholen. ... Een ELO moet ook vanaf alle locaties te benaderen zijn⁶⁹.

Flexibele arbeidsrelaties

... het is wel mogelijk om leerlingen meer als zelfstandig ondernemer te zien. Voor zover de mate van verantwoordelijkheid het toelaat, kunnen leerlingen zelf projecten aantrekken en naarbehoefte (tijdelijk) meer of minder schoolwerk doen. Ook inhoudelijk en procesmatig zal er individueel afgestemde begeleiding moeten zijn. ... leraren worden coaches en sparring partners voor leerlingen, en leerlingen moeten actief de lesstof naar zichzelf toetrekken. Leraren zullen resultaatafspraken moeten maken met leerlingen, waarna leerlingen zelf moeten zorgen dat ze die resultaten halen. Uiteraard moet dit afgestemd worden op de voortgang van de leerlingen, zowel inhoudelijk als qua zelfstandig werken. Daarbij geldt ook dat bepaalde vaardigheden voor sommige schooltypes meer van toepassing zijn dan voor andere schooltypes⁶⁹. ...

De drie onderdelen van de natuurlijke leeromgeving

... mentale, fysieke en virtuele omgeving.

Mentale omgeving

Net als bij bedrijven zal ook in Het Nieuwe Leren de nadruk moeten liggen op een cultuur van vertrouwen. Dit betekent wel dat leerlingen verantwoordelijk gesteld moeten worden voor hun eigen leerontwikkeling. ... Een school biedt veiligheid, contact en aandacht. Als de school voldoende aan die drie eigenschappen voldoet, hebben leerlingen voldoende redenen om naar school te komen, ook als je ze de vrijheid geeft om zelf die keuze te maken. ...

Omdat het klassikale deel van het takenpakket van docenten in de nieuwe situatie (grotendeels) wegvalt, zal er nagedacht moeten worden over wat de nieuwe taakomschrijving van docenten dan wel inhoudt. ...

Scholen kunnen voor inspiratie bijvoorbeeld kijken naar universiteiten, die studenten al veel meer verantwoordelijkheid en vrijheid geven. Net als met werknemers zullen er ook met leerlingen resultaatafspraken gemaakt moeten worden. Die leerdoelen zullen op een niveau en een termijn gesteld moeten worden die past bij de leeftijd en ontwikkeling van de leerling. ... Het voordeel van een individueel afgestemde leerweg is dat er op dit soort individuele verschillen ingespeeld kan worden. ...

Net als bij Het Nieuwe Werken kan de focus bij Het Nieuwe Leren steeds meer liggen op samenwerken. Dit haakt in op sociaal constructivistische leertheorie, ...

De verschuiving van verantwoordelijkheid is te zien als een verschuiving naar gepersonaliseerd leren. De basis van de leeromgeving is de leerling, en de rest van het proces en het materiaal vormt zich daaromheen. Dat houdt in dat de leraar de leerling beter moet leren kennen om de stof beter op de vaardigheden en eigenschappen van de leerling aan te laten sluiten. De leerling moet zich bewust betrokken voelen bij het leerproces. De leerontwikkeling moet maatwerk zijn⁶⁹. ...

Fysieke omgeving

Als een school echt goed geschikt wil zijn voor flexibel leren, zal daar ook in het ontwerp voor een schoolgebouw rekening mee gehouden moeten worden. ...

Het is belangrijk om goed na te denken over wat de functie van het schoolgebouw op dit moment is, en wat het moet worden in de nieuwe opzet. ...
Daarnaast is het de moeite waard om een stapje terug te nemen en ook naar de omgeving van de school zelf te kijken⁶⁹. ...

Virtuele omgeving

De virtuele omgeving is een Elektronische Leeromgeving (ELO) waarin verschillende taken geïntegreerd zijn. ...

Ook wat onderling contact tussen leerlingen betreft ... met name om activiteiten als mailen, chatten en het gebruiken van sociale netwerken zoals Hyves. Als dit via de ELO gebeurt, kunnen ouders en docenten een oogje in het zeil houden en bijvoorbeeld digitaal pesten signaleren en aanpakken. ...

Een forum waarin leerlingen hulp kunnen vragen en aanbieden op het gebied van vakken en vaardigheden zou bijvoorbeeld een goede toevoeging zijn voor een ELO. ...

Idealiter wordt de ELO geïntegreerd met het leerlingvolgsysteem.⁶⁹”

E NATUURLIJK LEREN

“Natuurlijk leren is voornamelijk gebaseerd op (sociaal) constructivisme. ... Leren is het resultaat van denkactiviteiten van de leerlingen zelf: we leren door nieuwe informatie te verbinden aan wat we al weten. Zo vind ‘kennisconstructie’ plaats. Hetzelfde geldt ... ook voor vaardigheden. Bij vaardigheden spreken we eerder van ‘ervaringsleren’. Voor het leggen van deze verbinding is het dus nodig om aansluiting te vinden met wat iemand al weet/ervaren heeft. Van nature leggen mensen zélf die verbinding zodra ze uit zichzelf geïnteresseerd zijn: intrinsieke motivatie⁷⁰.

...

Met intrinsieke motivatie wordt bedoeld dat de motivatie ontstaat vanuit een behoefte tot zelfontplooiing. ... Deze activiteiten worden echter wel beïnvloed door externe prikkels (een krachtige leeromgeving). ... De gevolgen van leren vanuit intrinsieke motivatie zijn wel helder: het leerrendement is hoog en gaat gepaard met veel plezier danwel voldoening⁷⁰.

...

Om optimaal te kunnen ontplooiing is een veilige en krachtige leeromgeving nodig. Met ‘veilig’ bedoelen we dat leerlingen zowel fysiek als emotioneel veiligheid ervaren en zich geborgen en gewaardeerd voelen. Een krachtige leeromgeving is een omgeving:

- waarin veel interacties mogelijk zijn (het sociale aspect van leren).
- die zo écht mogelijk is (leren in de context)
- waarin leerlingen kunnen beschikken over de ‘kennisrijkdom’ die in de huidige maatschappij aanwezig is
- waar docenten erop gericht zijn leren te faciliteren zonder druk uit te oefenen tot leerprestaties

Bij een krachtige leeromgeving hoeven we ons niet te beperken tot school-situaties. De krachtigste leeromgeving is de maatschappij zelf, bijvoorbeeld werksituaties⁷⁰.

...

Door in een krachtige leeromgeving (de maatschappij) bezig te zijn, ontstaat er een match tussen wat relevant is (zinnig voor de maatschappij) en interessant is (betekenisvol voor de leerling). Kennisconstructie en ervaringsleren verlopen dan zeer effectief. ...

Een laatste aspect van Natuurlijk Leren, is dat leerlingen zelf verantwoordelijk zijn voor hun leertraject.⁷⁰”

"De betekenisvolle leertaken, bij natuurlijk leren 'prestaties' genoemd, zijn vrijwel altijd (realistische) praktijksituaties en zijn vaak in samenhang met het bedrijfsleven ontwikkeld⁷¹.

...

In natuurlijk leren zijn er twee docentrollen ontwikkeld, namelijk die van de leermeester (deze begeleidt de leerlingen bij persoonlijke groei) en de werkmeester (deze begeleidt de leerlingen bij de professionele ontwikkeling).⁷¹"

F ONTWIKKELINGSGERICHT ONDERWIJS

"OGO is gestoeld op de cultuurhistorische theorie over onderwijs aan en ontwikkeling van kinderen. Lev Vygotsky (1896-1934) heeft hiervan de basis gelegd.⁷²"

"De kracht van Ontwikkelingsgericht Onderwijs zit nu juist in het vermogen om de invloeden en eisen vanuit de culturele omgeving (zoals neergelegd in eindtermen) en de belangen, interesses en mogelijkheden van de kinderen op een betekenisvolle manier te integreren⁷³.

... enkele kenmerken van Ontwikkelingsgericht Onderwijs (OGO) ...

Ontwikkelingsgericht Onderwijs is holistisch ...

Ontwikkeling berust op leren door begeleide deelname aan betekenisvolle activiteiten...

De leerkracht is ook een deelnemer aan de culturele praktijk ...

Leerlingen construeren hun eigen instrumenten voor het oplossen van betekenisvolle problemen ...

De opbouw van het leertraject is systematisch en hypothetisch⁷³"

G OPBRENGSTGERICHT ONDERWIJS

"Onder opbrengstgericht werken verstaat de inspectie het systematisch en doelgericht werken aan het maximaliseren van leerlingenprestaties. Het gaat dan met name om het doorlopen van alle stappen van de evaluatieve cyclus. ... vijf indicatoren...: (1) het jaarlijks evalueren van de leerresultaten, (2) het regelmatig evalueren van het onderwijsleerproces, (3) het systematisch volgen van vorderingen door leraren, (4) de kwaliteit van het toetsstelsel en (5) het nagaan van de effecten van de leerlingenzorg⁷⁴."

H PROBLEEMGESTUURD ONDERWIJS

"Het probleemgestuurd onderwijs heeft zijn oorsprong in het gezondheidszorgonderwijs.⁷⁵"

... een geschikt didactisch concept voor het verwerven en verwerken van kennis binnen een competentiegericht curriculum.

Studenten werken in groepsvorm actief aan uitdagende problemen.

Probleemgestuurd onderwijs bevordert:

1. Het verwerven van kennis die onthouden wordt en bruikbaar is.
2. Het leren leren.
3. Het leren analyseren en oplossen van problemen⁷⁶.

Actieve leerhouding

Die voordelen komen echter pas naar voren, als de student een actieve leerhouding heeft. Uitgangspunt bij PGO is dat leren binnen een bepaalde context effectiever is dan het verwerven van feiten en inzicht door zomaar een boek ter hand te nemen⁷⁶.

Samenhangende vragen

Veel vraagstukken uit de praktijk bestaan niet uit één vraag of probleem, maar uit allerlei samenhangende vragen. Om het oplossen van zo'n vraagstuk tot een goed einde te kunnen brengen is het belangrijk op het juiste moment aan de juiste zaken aandacht te schenken⁷⁶.

...

De zevensprong

... de methode van probleemgestuurd onderwijs ...

Stap 1 - Verhelder onduidelijke termen en begrippen.

Stap 2 - Definieer het probleem.

Stap 3 - Analyseer het probleem.

Stap 4 - Inventariseer op systematische wijze de verschillende deelproblemen.

Stap 5 - Formuleer leerdoelen en zelfstudie-opdrachten.

Stap 6 - Werk voor de volgende bijeenkomst de zelfstudie-opdrachten uit.

Stap 7 - Rapporteer de resultaten en toets de gevonden oplossingen aan het probleem.⁷⁶"

"Persoonlijke benadering

Bij Probleemgestuurd Onderwijs zijn studenten zelf verantwoordelijk voor hun wetenschappelijke vorming. In kleine onderwijsgroepen analyseren zij vraagstukken ... Ze voeren discussies, wisselen hun kennis uit en bepalen gezamenlijk hun leerdoelen. Zo worden ze gemotiveerd om zelf onderzoek te doen⁷⁷.

Samen leren

Door actief met de problemen aan de slag te gaan doorgronden studenten de theorie beter en leren hun inzichten toe te passen op uiteenlopende vraagstukken. Bovendien doen zij essentiële vaardigheden op, zoals standpunten presenteren, debatteren, teksten schrijven en samenwerken. Door de culturele diversiteit in de groepen verbreden studenten hun horizon⁷⁷.

Docent dichtbij

Docenten participeren in de onderwijsgroepen. Zij sturen het groepsproces, stellen kritische, inhoudelijke vragen, delen hun kennis en ondersteunen studenten als daar behoefte aan is⁷⁷. ...

Studielandschappen

Ter ondersteuning zijn er ... studielandschappen ingericht met materialen die gericht inspelen op de vraagstukken die studenten bestuderen.⁷⁷"

BRONNEN

- 1 Nationaal Archief, Den Haag, Rijksschooltoezicht in Zuid-Holland, 1801-1857, nummer toegang 3.12.01, blz. 7
http://www.gahetna.nl/collectie/archief/pdf/NL-HaNA_3.12.01.ead.pdf, 21-12-2011
- 2 <http://www.parlement.com/9291000/biof/17118>, 21-12-2011
- 3 <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ocw/organisatie/geschiedenis>, 10-12-2011
- 4 http://www.hetutrechtsarchief.nl/files/onderzoeksgidsen/Gids_11.pdf, blz. 30, 10-12-2011
- 5 Dhr. Doeke Eisma: persoonlijke communicatie. Schrijver van een biografie over Jan Ligthart, 13-12- 2011
- 6 <http://www.janligthartgenootschap.nl/biografie.htm>, 10-12-2011
- 7 <http://www.janligthartgenootschap.nl/ideeen.htm>, 10-12-2011
- 8 <http://100jaarorthopedagogiek.nl/?q=1876>, 22-12-2011
- 9 <http://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/5191.nl.html#>, 22-12-2011
- 10 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/>, 21-12-2011
- 11 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/Extra/1878-wet-tekst.pdf>, Artikel 15, 19-12-2011
- 12 <http://www.vrijheidvanonderwijs.nl/historie.php?ID=6>, 19-12-2011
- 13 http://www.haagsescholen.nl/index.php?option=com_groepsfoto&view=instantie&id=30&Itemid=54, 10-12-2011
- 14 <http://www.enms.nl/>, 13-12-2011
- 15 Dhr. Michael Rubinstein: persoonlijke communicatie. Montessori Kenniscentrum, 12-12-2011
- 16 <http://www.montessori.nl/20/maria-montessori.html>, 10-12-2011
- 17 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/Extra/wet-lo-1920-001-202-tekst.pdf>, blz. 4, 19-12-2011
- 18 [http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7LXLB8/\\$file/BOPO_ReviewStudy_OpZoekeNaarPassendOnderwijs.pdf](http://www.nwo.nl/files.nsf/pages/NWOA_7LXLB8/$file/BOPO_ReviewStudy_OpZoekeNaarPassendOnderwijs.pdf), blz. 8, 19-11-2011
- 19 <http://www.vrijescholen.nl/index.php?ac=%5BVVS%5D+Ouders%2FBezoekers>, 10-12-2011
- 20 <http://www.vrijescholen.nl/index.php?ac=%5BVVS%5D+Actueel>, 10-12-2011

- 21 http://www.wpkeesboeke.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2, 20-12-2011
- 22 http://www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekcentra/biografieinstituut/biografie_pedagogie.pdf, 20-12-2011
- 23 A. van Rijn: persoonlijke communicatie. Nederlandse Dalton Vereniging, 16-12-2011
- 24 http://www.daltonplan.nl/uploads/media/Biografische_aantekeningen_-1-.pdf, 10-12-2011
- 25 http://www.dalton.nl/html/ouders/page_1.php, 10-12-2011
- 26 http://www.dalton.nl/html/ouders/page_1_1.php, 10-12-2011
- 27 http://www.dalton.nl/html/ouders/page_1_2.php, 10-12-2011
- 28 http://www.dalton.nl/html/ouders/page_1_3.php, 10-12-2011
- 29 http://www.dalton.nl/html/ouders/page_4.php, 10-12-2011
- 30 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/free/Inspectieverslag%201949.pdf>, blz. 520, 20-12-2011
- 31 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/free/Inspectieverslag%201949.pdf>, blz. 504, 517, 20-12-2011
- 32 http://www.freinet.nl/nl/Celestin_Freinet.html, 16-12-2011
- 33 Jimke Nicolai: persoonlijke communicatie. Coördinator Freinetbeweging, 16-12-2011
- 34 <http://www.freinet.nl/cms/upload/docs/celestin-freinet.pdf>, 16-12-2011
- 35 <http://www.100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/free/Inspectieverslag%201956.pdf>, 21-12-2011
- 36 <http://www.parlement.com/>, 21-12-2011
- 37 http://www.jenaplan.nl/cms/upload/docs/onderwijs%20op_een_Jenaplanschool.pdf, 11-12-2011
- 38 <http://100jaarorthopedagogiek.nl/100jaarPDF/PDF/free/Inspectieverslag%201967.pdf>, blz. 56, 17-12-2011
- 39 <http://www.parlement.com/9291000/modulesf/g0cep9gu>, 11-12-2011
- 40 <http://www.un.org/esa/socdev/enable/disdevelopmental.htm>, 14-12-2011
- 41 <http://www2.ed.gov/policy/speced/leg/idea/history.html>, 14-12-2011
- 42 <http://www.parlement.com/9291000/biof/01733>, 21-12-2011

- 43 http://www.slo.nl/downloads/2008/Doe_20maar_20gewoon.pdf/, blz. 17, blz 18, 20-12-2011
- 44 <http://www.cbs.nl/nlNL/menu/methoden/begrippen/default.htm?ConceptID=2333> 21-21-2011
- 45 Remedial Teaching: Passend onderwijs bij voedselallergie. S.Th. van Dorst, mei 2010
- 46 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-het-project-weer-samen-naar-school-wsns.html>, 12-12-2011
- 47 <http://www.aps.nl/APSite/Onderwijssectoren/Projecten/Onderwijsconcepten/Adaptief+onderwijs.htm>, 13-12-2011
- 48 http://www.nivoz.nl/?page_id=57, 14-12-2011
- 49 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-houdt-de-tweede-fase-in-het-voortgezet-onderwijs-vo-in.html>, 11-12-2011
- 50 <http://www.cbs.nl/nlNL/menu/methoden/begrippen/default.htm?conceptid=2509>, 21-12-2011
- 51 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-voorbereidend-middelbaar-beroepsonderwijs-vmbo.html>, 11-12-2011
- 52 mr. Céline Adriaansen: persoonlijke communicatie. Eerstelijnsadviseur, VOS/ABB, 19-12-2011
- 53 <http://iederwijs.nl/>, 12-12-2011
- 54 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/vraag-en-antwoord/wat-is-leerlinggebonden-financiering-igf-en-voor-wie-is-het-bedoeld.html>, 12-12-2011
- 55 <http://www.vosabb.nl/werkgevers-in-onderwijs/archief/item/artikel/overgangsjaar-wsns-plus/>, 19-12-2011
- 56 <http://www.passendonderwijs.nl/files/media/gedragsproblemen/2010Simulatieprogrammagroepsplansociaalemotioneleontwikkeling1.pdf>, 18-11-2011
- 57 Persoonlijke communicatie: Arjan Clijzen, Adviseur KPC, 20-12-2011
- 58 Clijzen, A. & Lange de, S. & Gijzen, W. & Spaans, G. *Handreiking 1-zorgroute voor leerkrachten en intern begeleiders in het primair onderwijs. Planmatig omgaan met verschillen* 2007
- 59 <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/brochures/2010/08/05/digitale-brochure-wet-gelijke-behandeling-op-grond-van-handicap-of-chronische-ziekte.html>, 21-12-2011

- 60 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/beroepsonderwijs/mbo/competentiegericht-onderwijs>, 16-12-2011
- 61 http://www.onderwijsraad.nl/upload/publicaties/414/documenten/studie_competenties.pdf, 6-12-2011
- 62 <http://www.aps.nl/APSsite/Onderwijssectoren/Projecten/Competentiegericht+leren/Standaard.htm?par>, 16-12-2011
- 63 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/passend-onderwijs/plannen-passend-onderwijs>, 12-12-2011
- 64 <http://www.slo.nl/primair/leergebieden/ned/taalsite/lexicon/00520/>, 16-12-2011
- 65 <http://www.cursussen.hu.nl/los/Onderwijs%20en%20Opvoeding/Seminarium%20voor%20Orthopedagogiek/Seminarium%20voor%20Orthopedagogiek/school%20ont%20traj/Handelingsgericht%20werken/Wat%20is%20handelingsgericht%20werken.aspx>, 18-12-2011
- 66 http://vankootenenco.nl/?page_id=7, 18-12-2011
- 67 <http://www.inclusiefonderwijs.nl/visie.php>, 12-12-2011
- 68 <http://dare.uva.nl/document/126713>, blz. 28, 13-12-2011
- 69 Nieske Vergunst
Verkenning Het Nieuwe Leren/Natuurlijke Leeromgeving
SURFnet/Kennisnet Innovatieprogramma, Versie 1.0
7 februari 2011
- Deze verkenning stond op:
<http://www.surfnetkennisnetproject.nl/innovatie/natuurlijkeleeromgeving>,
14-12-2011
- 70 http://www.natuurlijkleren.net/?page_id=2, 14-12-2011
- 71 <http://www.aps.nl/APSsite/Onderwijssectoren/Projecten/Onderwijsconcepten/natuurlijk.htm?par:Trefwoord=onderwijsconcepten&>, 14-12-2011
- 72 <http://www.ogo-academie.nl/>, 16-12-2011
- 73 <http://www.ogo-academie.nl/wp-content/uploads/2011/02/Van%20Oers%20-%20Signatuur.pdf>, 16-12-2011
- 74 http://www.onderwijsinspectie.nl/binaries/content/assets/Actueel_publicaties/2010/Opbrengstgericht+werken+in+het+basisonderwijs.pdf%5B2%5D,
16-12-2011
- 75 Het hoofdstuk is gepubliceerd als:
Segers, M., & Dochy, F. (1999).
Een nieuw onderwijsmodel voor het hoger onderwijs in theorie en praktijk (pp. 153-180).
In P. De Boeck & M. Lacante (eds.). *Hoger Onderwijs?*
Dordrecht: Kluwer.

Gevonden via de site:

http://u0013283011.user.hosting-agency.de/uploads/media/Achtergrondartikel_Mien_Segers_01.pdf, 14-12-2011

76 <http://www.onderwijsatelier.hva.nl/set-361-nl.html>, 12-12-2011

77 <http://www.maastrichtuniversity.nl/web/Main1/Onderwijs/Onderwijsprofiel/ProbleemgestuurdOnderwijs.htm>, 12-12-2011